

ВСТУП: ЧОМУ ПЕРЕКЛАД – ЦЕ НЕ ТІЛЬКИ ПЕРЕКЛАД

Близько півтора десятиліття тому в світі з'явилися дві перекладознавчі праці. Двадцятип'ятисторінкова стаття «гуру» сучасного американського перекладознавства (а заодно – блискучого перекладача з італійської) Лоренса Венуті, надрукована в 2005 році у Принстоні в збірнику «Нація, мова й етика перекладу»¹, відразу ж стала класикою світової гуманітаристики. Ще від часу «культурного повороту» («cultural turn»), що відбувся в західному перекладознавстві на початку 1990-х років і переніс наголос із абстрактних питань взаємодії мов на взаємодію культур, низка помітних і впливових досліджень були присвячені тому, яким чином переклад сприяв проєктові антиколоніального опору та зміні/формуванню національної ідентичності. Л. Венуті, перебуваючи в рідній панівній в західних «translation studies» дискурсу, розглянув випадки перекладу в Німеччині кінця XVIII століття (де мовою панівних верств була французька), Китаї початку XX століття (який перебував у напівколоніальному статусі, але де відбувалися процеси активної модернізації) та Каталонії першої половини XX століття (де режим генерала Франко забороняв каталонську мову й силоміць накидав каталонцям кастильську «загальноіспанську» ідентичність). Висновок Л. Венуті був логічний та обґрунтований: своїми перекладами німецькі, китайські й каталонські перекладачі відповідних періодів намагалися сформувати національну ідентичність шляхом ототожнення читачів з певним національним дискурсом, який чітко від-

¹ Venuti Lawrence. Local Contingencies: Translation and National Identities // In Nation, Language, and the Ethics of Translation / Edited by Sandra Bermann and Michael Wood, Princeton: Princeton UP, 2005. – P. 177–202.

межовувався від панівних чужоземних націй. Відтак переклад для всіх них був не лише літературним, але й (і часом – насамперед) націєтворчим проектом.

Друга робота, книга «Український художній переклад: між літературою і націєтворенням»², вийшла в Києві у 2006 році. Вона здобулася на схвальні оцінки у фаховому середовищі³, її почали згадувати в оглядах літератури перекладознавчих дисертацій, а за п'ять років її було сумлінно відреферовано в престижному західному збірнику⁴. Але класикою світової гуманітаристики вона не стала. Бодай тому, що написано її було не англійською, а українською і видано не в Прістоні, а в Києві. Хоч ідеться в ній по суті про те ж саме, що і в статті Венуті, тільки з більшою докладністю й на прикладі України.

Справді, випадок Каталонії демонструє виразну паралель з Україною. Каталонська мова й література упродовж століть пригнічувалися могутніми сусідами, але в період пізнього середньовіччя та з початком національного відродження в XIX сторіччі пережили яскраве піднесення. Використання каталонської мови довгий час було заборонено, так само як і української. Відтак каталонські перекладачі доклали великих зусиль для того, щоб їхня мова стала багатою, гнучкою та елегантною і щоб твори провідних письменників світу були наявні в національному каноні, утверджуючи тим повноцінність національної культури. Те саме робили й українські перекладачі – принаймні починаючи з доби романтизму. За часів режиму генерала Франко діяльність каталонських перекладачів і друк їхніх текстів здійснювалися в сусідній Франції, подібно до того, як головним полем для друку українських перекладів у роки дії Емської заборони (1876–1905) була Галичина, що перебувала в складі відносно ліберальної Австро-Угорщини. Хіба що репресії на

² М.В. Стриха. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. – К.: Факт, 2006. – 344.

³ Див. рецензії: Р. Зорівчак. Читаючи історію свого народу... // Всесвіт. – 2007. – Ч. 11–12. – С. 174–177; О. Юдін. Український переклад: від націєтворчої до культуротворчої функції // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2008. – Ч. 6. – С. 63–64.

⁴ Chernetsky V. Nation and Translation: Literary Translation and the Shaping of Modern Ukrainian Culture // In: Brian J. Baer, ed., Contexts, Subtexts, and Pretexts: Literary Translation in Eastern Europe and Russia – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 2011.

голови українських перекладачів обрушувалися суворіші, аніж на голови їхніх каталонських колег.

Тож почнімо розмову про український переклад із декількох найзагальніших положень. Хоч для необізнаного читача може здатися, що переклад є чимось дуже «технічним», далеким не лише від політики, але й від магістральних процесів творення національних літератур, загальновідомо: при початку майже всіх нових європейських літератур стояв переклад. Насамперед – переклад народною мовою Святого Письма, згодом – переклад (спрощений переказ, травестія) найвідоміших сюжетів античної літератури⁵. Причому піднесення окремих народних мов до рівня літургічних потім полегшувало і їхнє перетворення на урядові⁶. Формуванню низки модерних європейських націй неабияк сприяла поява Біблій народними мовами: німецької Біблії Лютера (1539, 1545), англійської «Біблії короля Якова» (1611), каталонської Біблії (1478), контрреформаційної польської «Біблії Леополіта» (1561) тощо.

Проте згодом (принаймні упродовж двох останніх століть) переклад у літературах тих європейських націй, історичному існуванню яких ніщо не загрожувало, справді виконував здебільшого підпорядковану, «інформаційну» функцію, знайомлячи з чужомовними творами читача, звиклого читати переважно своєю рідною мовою. Не закидаю нічого лихого англійським, французьким чи німецьким перекладачам, але вони (якщо, звісно, не були відомими оригінальними письменниками чи теоретиками літератури, як-от американський перекладач Данте Лонгфелло або німецький перекладач Шекспіра Шлегель) ніколи не належали до першого, «репрезентативного» ряду постатей своїх національних культур.

Ситуація з українським перекладом – інша. Він розвивався від початку XIX століття разом з новою українською літературою народною мовою в умовах колоніального статусу України та адміністративних заборон на вживання української мови⁷. Тому він

⁵ Нова українська література народною мовою в силу низки історичних причин розпочала саме з другого – з Вергілієвої «Енеїди», перелицьованої полтавським шляхтичем Іваном Котляревським.

⁶ Див.: M. Sliwiński. Analiza porównawcza systemów politycznych. Warszawa: Duo-Studio, 2005. – S. 34.

⁷ У цій книзі ми здебільшого торкатимемося історії та постатей *нового* українського перекладу живою народною мовою, свідомо не зупиняючись докладно на багатющій перекладній спадщині попереднього часу. Кращі зразки цього раннього

істотно різнився від перекладу російського, який був однією з важливих культурних підвалин імперії, а також від польського, для якого завжди існувала численна верства освічених читачів, здатних читати тексти найрізноманітніших жанрів саме польською мовою⁸.

Цікавим і досі малодослідженим є питання про ймовірних адресатів українського перекладу з огляду на те, що в Україні початку XIX століття вищі верстви були майже цілковито зрусифіковані (в Галичині сполонізовані), а здебільшого неписьменні українськомовні селяни перекладів чужомовних творів не потребували. Тож читачами «Полтави» у «вільному перекладі на малоросійську мову» Євгена Гребінки, надрукованого в Петербурзі 1836 року ще за життя Пушкіна, були нечисленні освічені українці – чиновники в столицях та дідачі в маєтках Лівобережжя, які добре розуміли по-російському. Хоч саме ця нечисленна верства якраз чекала на тексти рідною мовою – дарма що зміст цих текстів був їй давно відомий. Ще Павло Филипович звернув був увагу на захоплений відгук Григорія Квітки-Основ'яненка в «Супліці до пана издателя»: *«Нехай же й пан Гребйонкін викине (випустить у світ. – М.С.) «Полтаву», що перероблює з московської; нехай, кажу, не боїться нічого та издасть її типом; так там і таке буде, що хоч не хочеш, заколупне тебе за душу, а де й серденько защемить; буде таке, що, читаючи, слізюньки тільки кап, кап, кап!»*⁹.

Видану 1854 року у Львові Богданом Дідицьким «Русскую анфологію, или выбор лучших поэзий подлинных и переводных», у якій вперше тодішньою літературною галицькою говіркою (що її

перекладу церковно-слов'янською та книжною українською мовами зібрано, зокрема, в упорядкованій М. Москаленком антології «Тисячоліття» (Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі. – Київ: Дніпро, 1995. – 593 с.).

⁸ На цю обставину звертає, зокрема, увагу лідер львівської перекладознавчої школи Р. Зорівчак: *«Наша історія склалася так трагічно, що українська мова й література – головні чинники формування нашої нації в часи бездержавності – ніколи не мали сприятливих умов для функціонування. Саме тому перекладна література (...) відіграє надзвичайно важливу роль у нашому культурному житті і як виховний засіб, і як засіб самовиразу нації та збагачення спроможностей рідної мови. (...) Художній переклад постає як своєрідна компенсація трагічно руйнованої у своєму історичному розвитку оригінальної української літератури. Перекладацтво набуло несподівано політичного значення, опинилося на передньому краї боротьби за українську культуру»* (Див.: Р. Зорівчак, В. Савчин. На сторожі отчого слова // В кн.: Микола Лукаш. Бібліогр. покажчик. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – С. 8).

⁹ Див.: П. Филипович. Пушкин в українській літературі // В кн.: А. Пушкин. Вибрані твори. – К.: Книгоспілка, 1927. – С. IX.

львівські «москвофіли» помилково вважали за російську мову) надруковано фрагменти з Шекспіра й Данте, читали освічені люди, які розуміли по-польському й по-німецькому (саме з цих версій робилися, очевидно, перші галицькі переробки). Але ні на Наддніпрянщині, ні в Галичині селянам (якими були тоді понад 95% українців) переклади потрібні не були.

Саме на цьому наголошував Микола Костомаров, переконаний українофіл, який не проминав нагоди обережно й водночас твердо засудити обмеження на українське друкване слово. Даючи в журналі «Вестник Европы» (1882, № 2) в статті «Завдання українофільства» огляд українського альманаху «Луна», що вийшов попереднього 1881 року, він почав з патетичного абзацу: *«Едва ли в свете есть язык, несчастнее малороссийского. Века проходили один за другим, все признавали, что на свете есть малороссийский народ, и говорит своею речью; цари обращались к этому народу со своими грамотами и царское слово именовало его «малороссийским народом», а для сношения с малороссиянами и уразумения их речи в Москве при посольском приказе были особые переводчики. Никому в голову не приходило сомневаться в том, что такой народ существует. Но в недавнее время книжные мудрецы выдумали, что малороссийского народа нет вовсе и никогда не было, а в крае, называемом Малороссией, живет все такой же народ, как и в Москве, и в Твери, и в Нижнем»*¹⁰.

Розбираючи далі зміст альманаху «Луна», Костомаров беззастережно хвалить Нечуя-Левицького за щире народну мову і знання народного життя. Однак, доходючи до віршів Михайла Старицького, який ще раніше виступив із перекладами лірики Пушкіна й Лермонтова, Шекспірового «Гамлета», Байронового «Мазепи» й сербських народних пісень, рецензент рішуче засуджує мовне «ковальство», творення нових слів, потрібних для позначення абстрактних чи наукових понять, відсутніх у народній мові. Він загалом не проти того, щоб українську мову виробити так, аби нею можна було перекладати *«Шекспіра, Байрона, Андерсона, Міцкевича та інших європейських знаменитостей»*. Однак із цим, на думку Костомарова, не треба поспішати. Треба спочатку просвітити простий народ.

¹⁰ Н. Костомаров. Задачи украинофильства // В кн.: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. Михайла Грушевського. – К.: ДВУ, 1928. – С. 289–298.

Тому завершує свій огляд Костомаров словами: *«Лучше оставить всех Байронов, Мицкевичей etc в покое и не прибегать к насильственной ковке слов и выражений, которые народу непонятны, да и самые произведения, ради которых они куются, простолыдину непонятны и пока не нужны. Что же касается интеллигентного класса в Малороссии, то для него такие переводы еще более не нужны, потому что со всем этим он может познакомиться или в подлинниках, или в переводах на обще-русский язык, который ему так же хорошо знаком, как и родное малорусское наречие»*¹¹.

Історичний розвиток спростував погляди Костомарова на український переклад. Особливо промовисто звучить нині найнеприпустиміший, на думку маститого старого історика, приклад мовного «ковальства»: *«есть, например, наречие “байдуже”, т.е. все ни по чем. Из этого наречия выковали существительное “байдужесть”. Что бы сказал русский читатель, если бы увидел в русской книге существительное “всенипочемность”?»* Адже за якихось двадцять років після появи статті Костомарова живої української мови вже

¹¹ За іронією долі, Микола Костомаров – Ієремія Галка – замолоду теж «грівив» перекладами, зокрема і з «затаврованого» ним на схилі літ Байрона. А ще Павло Зайцев і Микола Зеров звенули були увагу ще одну промовисту обставину – програмові «Книги буття українського народу» Костомарова були, врешті-решт, теж своєрідним перекладом-адаптацією Міцкевичевих «Книг польського народу й польського палігримства»!

Принадно зауважу: рецензуючи вступний розділ ще першого варіанту рукопису першого видання цієї книги, Віталій Радчук (у листі до автора від 20 жовтня 2002 року) наголошував: *«Чи не найгубіша твоя помилка – полишення цитати з М. Костомарова без перекладу. Це що? Маніфест принципової неможливості і неповноцінності перекладу? Кредо двомовності української культури? Натяк на хирлявість української мови? Чи на творчу імпотенцію М. Стрихи? Невже ти не відчуваєш, якої моральної шкоди ти завдаєш нашій мові і самому собі як перекладачеві? Забобон неперекладності, виплеканий саможерами, – настільки стійке явище, що навіть І. Дзюба і Л. Масенко здихатися його не змогли. Смішно виходить: воюють проти російщення і... русифікують читача. Не переконала їх і моя стаття на цю тему у «Всесвіті» (№ 1–2, 2000). З обома говорив недавно з конкретних приводів – перетягти на бік своєї мови не вдалося. Але ж ти – перекладач! З ближчої білоруської, либонь, переклав би, чи не так?...»* На своє виправдання автор може сказати тільки одне – без перекладу (ще й у тексті, який претендує на певну *науковоподібність*) залишено чужомовну цитату *українця*. Подати її в сучасному перекладі – означало б створити в читача хибне уявлення про атмосферу доби. Тому і в таких випадках, і в цитуванні творів книжною українською мовою, і там, де російська мова оригінального документа несе для автора виразно емоційне забарвлення, автор свідомо не вдається до перекладання, – хоч і усвідомлює певну непослідовність такої настани.

годі було б собі уявити без «викуваних» перекладачем Старицьким іменників «байдужість», «мрія» (від дієслова «мріяти» – ледь видніти на обрії) тощо. Але, оцінюючи коло потенційних реципієнтів українських перекладів на початок 1880-х, колишній ідеолог кирило-методіївців коли й перебільшував, то не занадто.

Український переклад XIX й XX століть справді був зорієнтований на інтелігентні верстви, які були переважно двомовними (багатомовними). Отже, він виконував не тільки інформаційну функцію (потенційні читачі могли ознайомитися з певним твором у перекладах мовами метрополій – російською, німецькою, польською або й безпосередньо в оригіналі), а передусім – функцію націєтворчу. Як і німецький переклад кінця XVIII століття – для суцільно франкомовної до того німецької аристократії, чи каталонський переклад XX століття – для примусово кастилізованих каталонців.

Цей переклад уможлилював пряме, без посередників, спілкування української культури з іноземними літературами й допомагав утверджувати ідею можливості прямих культурних зв'язків між українцями й іноземцями, а відтак й ідею культурної та політичної рівності українців з іншими європейськими народами. Він заперечував накинута ззовні погляд на українську мову як лишень «говірку для хатнього вжитку». Поява українською мовою окремих знакових творів світового письменства мала підкреслити повноцінність цієї мови.

Про те, що перекладацтво «гарячого» Панька Куліша підпорядковувалося добре усвідомленій програмі, свідчить лист письменника до відомого поміщика-українофіла Григорія Галагана, датований 30 березня 1857 року: *«Ми збагатили московську річ словами, котрих, при їх темноті науковій, у москалів не було. Тепер треба взяти своє назад з лихвою, не вважаючи на те, що хазяйствовав на нашому добрі Пушкін і інші. Оце я, оддыхаючи, переложив перву пісню «Чайлд Гарольда» так, мов і на світі нема московської речі, а єсть тільки англійська і наша. (...) Так же само треба переложити і «Гамлета», «Вільгельма Телля», «Геца фон Берліхінген», «Ламермурську молоду», щоб виробити форми змужичлої речі нашої на послугу мислі всечоловічій»*¹².

¹² Див.: Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані. Редакція Юрія Луцького. Передмова Юрія Шевельова. – Нью-Йорк – Торонто: УВАН у США, 1984. – С. 105.

Цікаво, що на цей лист звертає пильну увагу автор першої сучасної російської монографії про різні сценарії формування нової української ідентичності Олексій Міллер¹³. При цьому автор, майже не приховуючи своїх імперських симпатій, цілком усвідомлює важливість українського перекладу для руйнування урядового проекту «триєдиної російської нації» і натомість для кінцевого утвердження українського (а не «малоросійського») варіанту ідентичності українців.

Усвідомлювали небезпеку цього перекладу й ініціатори Валувської (1863) та Емської (1876) заборон. Київський, подільський та волинський генерал-губернатор М. Анненков у листі до шефа жандармів В. Долгорукова від 17 березня 1863 року наголошував: *«здесьние простолюдины, как я убедился, часто объяснясь с просителями из всех управляемых мною губерний, понимают по русски едва ли не лучше жителей некоторых великорусских губерний, говорящих особым наречием, следовательно, желание перевода Священного Писания на малороссийский язык не может быть оправдано ни потребностями народа, ни свойством языка, и нельзя не думать, что это предприятие имеет характер скорее политический»*¹⁴. Ця ж теза без змін перекочувала в мотиваційну частину Валувської заборони.

А Михайло Юзефович у своєму доносі на українофільський рух, написаному в жовтні 1875 року, особливо обурювався наявністю в київських книгарнях виданого роком раніше українського перекладу «Тараса Бульби» пера Михайла Лободовського, де замість Росії, Руської землі, руських стояло: Україна, Українська земля, українці, *«а в конце концов пророчески провозглашен даже свой будущий украинский царь»*¹⁵. Цю ж тезу було без змін повторено в журналі Особливої наради від 18 травня 1876 року, яка підготувала текст Емського акту.

За таких умов перекладати українською означало кидати виклик самим підвалинам імперії Романових. Отже, саме завданню творення не лише мови, а й народу, очевидно, підпорядковували свої

¹³ Див.: А.И. Миллер. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / С.-Петербург, Алетейя, 2000. – С. 71–72 і далі.

¹⁴ Див.: Українська ідентичність і спроби мовного регулювання в Російській імперії: спроби державного регулювання / Упоряд. Геннадій Боряк. – К.: Кліо, 2015. – С. 61.

¹⁵ Там само. – С. 124.

праці Куліш і Ніщинський, перекладаючи Шекспіра та Гомера. Це ясно усвідомлював Франко, умотивовуючи свою працю над Данте й Шекспіром¹⁶. Цим керувалися в своїх перекладацьких зусиллях Кримський і Леся Українка¹⁷. Це, безперечно, мав на увазі Рильський, обґрунтовуючи великий перекладацький «культуртрегерський» проект вже за радянських часів (хоч і мусив вдаватися при цьому до неминучої на той час більшовицької риторики). Під цим поглядом цікаво переглянути перекладознавчі статті Максима Рильського, зібрані в 16-му томі академічного видання його творів¹⁸. Так, 1953 року поет нарікає на те, що *«...досі не маємо справді хорошого видання Шекспіра, гомерівських поем і «Божественної комедії» Данте в доладних і повних сучасних перекладах»*. І цей культуртрегерський «проект» було здійснено – з безпосередньою участю М. Рильського (як «співперекладача» Данте, перекладача Шекспіра, редактора Тенового перекладу Гомерової «Одіссеї»).

При цьому слід пам'ятати про ще одну важливу обставину: культурна прогалина (особливо за доби становлення нової української літератури) була величезна, все перекласти було неможливо, а відтак кожен перекладач керувався власними пріоритетами. Тому, як слушно зауважила Соломія Павличко, *«вибір текстів для перекладу в українських письменників ніколи не був випадковим. Він завжди відштовхувався від певної мистецької й навіть політичної»*

¹⁶ У передмові до збірки «Поєми» (1899) Франко наголошував: *«...Передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння та спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями...»*. Ці слова писалися тоді, коли тривала інтенсивна поетова праця над редагуванням Кулішевих перекладів із Шекспіра (Див.: І. Франко. Зібрання творів. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 7–8).

¹⁷ Знаменно, що Олександр Білецький, торкаючись творчості названих авторів у програмовій статті «Двадцять років нової української лірики», розпочинає не з їхньої оригінальної творчості, а саме з перекладацтва: *«Вони поширили, по-перше, світогляд українського читача (а тим і письменника, що є ніби своєрідний рупор, що за його допомогою певна соціальна група заявляє про себе іншим), завівши до його вжитку цілу низку художніх перекладів всесвітньої поезії, від стародавньо-египетських пісень до Гете й Шіллера, Гайне й Беранже, «Калевали» і «Шах-Наме» – відомого перського поета Фірдусі»* (Див.: О. Білецький. Двадцять років нової української лірики // В кн. «Плуг». Літературний альманах. Збірник перший. – Харків: ДВУ, 1924. – С. 162).

¹⁸ М. Рильський. Твори. – Т. 16. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 239–306.